

Ханикіна Н. В.,

старший викладач загального і теоретичного мовознавства
та новогрецької філології

Київського національного лінгвістичного університету

СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНІ МОТИВАЦІЙНІ МОДЕЛІ ДІЄСЛІВНИХ НОМІНАЦІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО/ТІЛЕСНОГО СТАНУ СУБ'ЄКТА

Анотація. У статті проаналізовано механізми номінації дієслів на позначення фізичного/тілесного стану суб'єкта, в основі яких лежать дві семантико-когнітивні моделі мотивації: пропозиційна й асоціативно-термінальна.

Ключові слова: механізми номінації, дієслова фізичного стану суб'єкта, пропозиційна мотивація, асоціативно-термінальна мотивація.

Постановка проблеми. Антропоцентричне спрямування сьогоденної лінгвістичної науки на дослідження взаємозв'язку мови й людини як носія цієї мови сприяло розширенню її аспектів, інтеграції в мовознавчі дослідження результатів інших наук, насамперед нейрології (А. Дамазіо), антропології (К. Леві-Стросс), семіотики (І. Серякова), психолінгвістики та етнолінгвістики (С. Бартмінський, А. Залевська, Д. Терехова, С. Толстая) й ін., що допомагають якнайповніше розкрити співвідношення тілесного (фізичного) та емоційного (психічного) компонентів у всіх виявах буття людини, відображених через мову (І. Галуцьких).

Останнім часом інтеграційний розвиток досліджень у сфері когнітивної семантики (М. Джонсон, Дж. Лакофф, М. Тернер, Ж. Факоньє й ін.) зумовив перегляд колишніх наукових тлумачень щодо ролі тіла й емоцій у конструюванні мовних значень (І. Галуцьких, А. Мартинюк, Ю. Сорокін, І. Серякова та ін.). Нова наукова гіпотеза дослідників (А. Мартинюк) сформульована так: мовні форми самі по собі нічого не позначають: позначення природної мови потребують кореляції тіла (фізичного вияву поведінки людини) й емоцій (психічного вираження різних почуттів і відчуттів у сприйнятті світу), щоб стати семантично мотивованими, тобто функціональними.

Така постановка проблеми зумовлює актуальність статті.

Мета статті – сконструювати семантико-когнітивну мотиваційну модель дієслівних номінацій на позначення фізичного/тілесного стану суб'єкта.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки об'єктом дослідження є дієслова, що позначають процесуальний і статичний стани суб'єкта – людини, то варто уточнити, що ми розуміємо під поняттям суб'єкт. Суб'єкт – це актант, який у відображуваній ситуації, описуваній дієсловом (наприклад, *хворіти* – це ситуація, у якій перебуває суб'єкт у процесі свого нездужання та виявляє цей стан хвороби своїм зовнішнім виглядом – фізичним нездужанням), є носієм стану [11].

Тепер потрібно зосередити увагу на коректному витлумаченні поняття «фізичний стан суб'єкта».

На сьогодні можна говорити про два аспекти витлумачення станів людини, які водночас є і зрізами динаміки особистості, й інтегральними реакціями особистості, зумовленими її стосунками, поведінковими потребами, цілями активності, адаптивності в навколишньому середовищі та ситуації [8].

Безпосередньо фізичний стан людини розглядають як характеристику її здоров'я, що визначається ступенем готовності виконувати фізичні навантаження різного характеру в конкретний відрізок часу. Фізичний розвиток людини характеризується поєднанням антропометричних і функціональних показників різних механізмів. Одна група факторів (наприклад, швидкість роботи, ступінь фізичного навантаження) безпосередньо впливає на організм і фізичний стан людини; інша група – на особистість і її психічний стан. У першому випадку йдеться про фізіологічні, а в другому – про психологічні фактори [8]. Тому й у мовознавстві ці обидва фактори стали критеріями для тематичної класифікації засобів, що позначають фізичний/фізіологічний/тілесний і психічний/емоційний стани суб'єкта.

Останнім часом, вивчаючи фізичний стан людини в різних гуманітарних і природничих науках, його, як правило, пов'язують із проблемою тілесності й соматикону [10], де тіло розуміють як психосоматичну (психофізіологічну) єдність [2]. Спроби пошуку взаємозв'язку та взаємозалежності соматикону й емоцій, за спостереженнями І. Галуцьких, подано в соматичній теорії емоцій Джеймса-Ланге [2], автори якої намагалися віднайти відповідності між об'єктивними виявами активності вегетативної системи та суб'єктивним відчуттям пережитої емоції. Проте помилкове надання авторами первинної значущості вегетативним реакціям перед емоціями зумовило однобічний характер цієї теорії [2].

А. Мартинюк, аналізуючи концепцію А. Дамазіо крізь призму критичних поглядів А. Залевської, наводить одне з її положень, яке стосується взаємозв'язку фізичних і психічних станів людини. У таких складних організмах, як людське тіло, мозок і розум (mind) є маніфестацією одного й того самого інтегрованого організму; тіло й мозок взаємодіють за допомогою хімічних і нейронних зв'язків: тіло, репрезентоване в мозку, створює необхідний контур посилення (frame of reference) для ментальних процесів, усвідомлюваних як події розуму; розум еволюціонує завдяки взаємодії тіла й мозку в процесі еволюції протягом індивідуального розвитку людини та в певний момент [4].

Мовні позначення фізичного стану суб'єкта в дієслівних номінаціях мотивовані загальною архісеєю «вияв стану суб'єкта: перебування в певному стані» – виявлення зовнішніх ознак фізичного тіла, а також його фізіології (стану здоров'я).

Аломотиви цього семантичного мотиву актуалізовані в дієсловах, що характеризують життєдіяльнісний стан суб'єкта, фізичні особливості організму людини й частин тіла (соматикон), пов'язані насамперед із різними відчуттями: укр. *мліти, нити, остовпіти, отерпнути, терпнути, ціпеніти*.

Номінативна модель дієслів цієї групи має такі семантико-мотиваційні конкретизатори: 1) «перебувати в стані хвороби

та виявляти відчуття фізичного болю загалом', пов'язані з порушенням нормальної життєдіяльності організму, наприклад: укр. *недужати, нездужати, хворіти*; зокрема виявляти втрату чутливості, здатності рухатися, наприклад: укр. *мліти, терпнути (отерпнути), ціпеніти*; 2) 'перебувати в стані абсолютного фізичного спокою й виявляти цей спокій своєю поведінкою', наприклад: укр. *відпочивати, спати*; 3) 'перебувати в напівсонному стані, неміцно спати', наприклад: укр. *дрімати, куняти*; 4) 'перебувати в стані переохолодження та виявляти цей стан своєю поведінкою', наприклад: укр. *замерзнути, дрижати*.

Когнітивно-ономасіологічний аспект мотивації таких дієслів розглянемо спираючись на концепції й розуміння мотивації О. Селіванової [1; 7]. Нагадаємо ще раз, що застосування когнітивного аспекту дослідження номінаційних процесів дає змогу з'ясувати той факт, що під час творення номінативних одиниць використовуються різні психічні механізми, пізнавальні можливості свідомості, що зумовлює принципово новий погляд на диференціацію мотиваційних відношень. Тому структура знань про позначене представлена О. Селівановою як спрощена модель *ментально-психонетичного комплексу* (далі – МПК), що враховує кореляцію п'яти психічних функцій свідомості: відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції й трансценденції.

Щодо дієслів із семантикою фізичного стану суб'єкта, то припускаємо, що їхня когнітивно-ономасіологічна структура, тобто МПК, враховує кореляцію таких функцій свідомості: відчуттів (наприклад, здорового фізичного стану), мислення й інтуїції (поводитися відповідно до цього відчуття як свідомо, так й інтуїтивно).

Ядром МПК дієслів на позначення фізичного стану суб'єкта, згідно з О. Селівановою, є пропозиційні структури – мисленнєві аналоги ситуацій, що характеризуються відносною об'єктивністю, внутрішньою несуперечливістю й позначаються мовними одиницями в прямих значеннях [6]. Дж. Лакофф розглядає пропозиційні структури як різновид ідеалізованих когнітивних моделей, як ментальні сутності, у яких «не використовуються механізми уяви» [3, с. 177]. У складі цього типу мотивації О. Селіванова виявляє такі різновиди: гіперонімічний, еквонімічний, категорійний, опозитивний і предикатно-аргументний.

Дієслівні найменування на зразок укр. *мліти, замліти* мають пряме значення: 1. Втрачати чутливість, німіти внаслідок порушення кровообігу (про частини тіла) [11, с. 215], а тому зараховуємо їх до тих, в основі яких лежить пропозиційна структура, і кваліфікуємо як мотивовані пропозиційно. Пропозиційна мотивація не є однорідною й за загальним механізмом розглядається як метонімічна, адже в процесі номінації здійснюється перенесення позначення частини на ціле ай цілого на частину за суміжністю в межах однієї ситуації. Метонімія загалом «більш реалістична, ніж метафора: вона оперує не образно-асоціативною подібністю, а реальною суміжністю, зіставленням позначень чи їхньою парціальністю» [5, с. 182].

Різновидом цього типу мотивації є еквонімічний (або традиційно його можна назвати як партитивний), коли мотиватором є позначення одного рівня узагальнення, зафіксованих в одному класі об'єктів як рубрикативи. Так, загальний стан 'втрати чутливості всього тіла людини' (див.: значення досліджуваних дієслів 3. діал. Втрачати сили, слабнути; ставати виснаженим) перенесено на окремі частини тіла: руки, ноги, спину. До предикатно-аргументного різновиду пропозиційної мотивації, який характеризується вибором мотиваторів, що

корелюють із різноманітними компонентами предикатно-актантних меж, або предикатно-аргументних структур, належать дієслова, де мотиватор найменування позначає суб'єкта, який є істотою й перебуває в певному фізичному стані: укр. *хворіти* – бути хворим, *дрімати* – бути в напівсонному стані, неміцно спати, *гладшати* – ставати товщим, поправлятися.

Необмеженість фізичних станів людини протистоїть браку відповідних мовних найменувань, використаних у прямих значеннях, а також специфіці їхньої інтеріоризації носіями мови. Ця суперечність компенсується використанням уже наявних назв для дієслівного іменування цих станів за принципом аналогії, подібності. Складники пропозиції отримують переносні позначення шляхом інтеграції з іншими концептуальними структурами, що відображається в наявності нелінійних пропозиційних структур позначення одного стану.

Таку мотивацію О. Селіванова називає асоціативно-термінальною, яка, на відміну від пропозиційної, за загальним механізмом номінації є метафоричною. Цей тип мотивації також має кілька різновидів залежно від способу взаємодії донорської та реципієнтної концептосфер у процесі позначення: структурно-метафоричний, дифузно-метафоричний, гештальтний і архетипний [6].

На основі *структурно-метафоричного різновиду* асоціативно-термінальної мотивації утворено, наприклад, дієслово на позначення фізичного стану людини *дерев'яніти*. У Словнику української мови це дієслово має значення: 2. перен. Втрачати чутливість; терпнути, німіти [11, с. 247] (У Марка підгиналися ноги. Дерев'яніли руки. Цілу ніч простояв він біля штурвала, не маючи жодної хвилини відпочинку (Микола Трубляїні, П, 1955, с. 447)), яке мотивується прикметником *дерев'яний* (виготовлений із дерева) на основі асоціації з чимось «твердим» (або на основі суміжного поняття «деревина»), що відтворюється в семантичній структурі цих слів у вигляді диференційної семи 'втрачати чутливість'.

Гештальтний різновид асоціативно-термінальної мотивації включає мотиватори – знаки інших концептів – на підставі подібності зорових, слухових, одоративних, тактильних, смакових гештальтів.

Цей різновид мотиваційної основи дієслівного позначення фізичного стану людини спостерігаємо в дієслові *закрутитися*, яке в Словнику української мови має одне зі значень, пов'язане з фізичним станом запаморочення людини (В голові закрутилось (закрутиться) в кого, кому; Голова закрутилась (закрутиться) чия, в кого, кому) [11, с. 170]. У внутрішній формі цього дієслова актуалізується перенесення значення на основі асоціації зі «швидким рухом, обертами навкруги, кружлянням». Проте тут у цьому дієслові наявна ще й синестетична семантика, пов'язана із зоровим гештальтом, який актуалізований у семі 'запаморочення' через соматизм «очі». Образи специфічних сенсорних проб (зорові, слухові, одоративні, тактильні, смакові) є результатом картування різного фізичного впливу на певні частини тіла (очі, вуха тощо): «коли ми щось відчуваємо, то можемо це й бачити на власні очі. У відповідній ділянці нашого мозку переробляються сигнали про те, що відбувається з нашим організмом» [10, с. 232], тобто те, що зумовлює наш фізичний стан.

З іншого боку, у дієслові *закрутитися* наявний і *архетипний мотив* когнітивної основи дієслівної семантики. О. Селіванова зазначає, що архетипний різновид асоціативно-термінальної мотивації керується кореляцією структури знань про

позначене з первісними вродженими психічними елементами, що є виявом родової пам'яті, історичного минулого етносу, людства, їхнього колективного позасвідомого й забезпечують цілісність і єдність людського сприйняття. Механізм такої метафоризації опосередкований складним асоціюванням [7, с. 379–389].

Архетипну природу метафоризації дієслова на позначення фізичного стану людини *закрутитися* репрезентують позначення колового руху, що зумовлює навіть втрату свідомості, слабкість людини, фізичний біль, навіть божевілля та пов'язане магічною семантикою кола, з діями нечистої сили, чаклунів (вихори, завивання, заломлювання). Звідси, фразеологізм *крутити голову* «2. Поводити себе нечесно щодо кого-небудь; дурити, обдурювати».

Висновки. Пропозиційне ядро МПК (метонімічна мотивація) і його термінальна частина (метафорична мотивація) становлять семантико-когнітивну мотиваційну модель дієслів на позначення фізичного/тілесного стану суб'єкта, ступінь продуктивності якої плануємо перевірити в наступних публікаціях і в різних мовах.

Література:

1. Березович Е.Л. К этнолингвистической интерпретации семантических полей / Е.Л. Березович // Вопросы языкознания. – 2004. – № 6. – С. 3–24.
2. Галуцьких І.А. Тілесний код емоцій та почуттів в образному просторі художнього тексту: концептуальний аналіз (на матеріалі оповідань В. Вулф та Д.Г. Лоуренса) / І.А. Галуцьких // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Філологія» / гол. ред. А.В. Корольова. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2013. – Т. 16. – № 1. – С. 115–121.
3. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование / Дж. Лакофф // Язык и интеллект / под ред. В.В. Петрова ; пер с англ. В.И. Герасимова и В.П. Нерознака. – М. : Прогресс, 1996. – С. 143–184.
4. Мартинюк А.П. Лингвистика эмоций в интеграционной перспективе / А.П. Мартинюк // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Філологія» / гол. ред. А.В. Корольова. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2013. – Т. 16. – № 1. – С. 115–121.
5. Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира / отв. ред. Б.А. Серебрянников. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
6. Селиванова О.О. Когнитивна концепція словотвірної мотивації / О.О. Селиванова // Проблеми загального германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя проф. В.В. Левицького : зб. наук. праць. – Чернівці : Книги XXI, 2008. – С. 379–389.
7. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология / Е.А. Селиванова. – К. : Фитосоцицентр, 2000. – 248 с.
8. Щербатых Ю.В. Дифференцировка психических состояний и других психологических феноменов. Психология психических состояний : теория и практика : материалы I Всерос. науч.-практ. конф. / Ю.В. Щербатых, А.Н. Мосина. – Казань : Новое знание, 2008. – Ч. II. – С. 526–528. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://www.no-stress.ru/articles/Sostojania-Kazan.html> (26.11.09).
9. Damasio A. Descartes' error : Emotion, reason, and the human brain / A. Damasio. – N.Y. : Avon Books, 1994. – 313 p.
10. Damasio A.R., Tranel, D., & Damasio, H. Somatic markers and the guidance of behavior: Theory and preliminary testing. In H. S. Levin, H. M. Eisenberg, & A.L. Benton (Eds.), *Frontal lobe function and dysfunction* New York : Oxford University Press, 1991. – P. 217–229
11. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда ; АН УРСР. Інститут мовознавства. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/>.

Ханыкина Н. В. Семантико-когнитивная мотивационная модель глагольных номинаций физического/телесного состояния субъекта

Аннотация. В статье проанализированы механизмы номинации глаголов со значением физического/телесного состояния субъекта, в основе которых лежат две семантико-когнитивные модели мотивации: пропозициональная и ассоциативно-терминальная.

Ключевые слова: механизмы номинации, глаголы физического состояния субъекта, пропозициональная мотивация, ассоциативно-терминальная мотивация.

Khanykina N. Semantic-cognitive motivational model of the verbal categories of physical/corporal states of the subject

Summary. The article deals with the mechanisms of the verbal categories of physical/corporal states of the subject formed on the basis of two semantic – cognitive motivational models: propositional and associative – terminal.

Key words: mechanisms of the category, verbs of physical state of the subject, propositional motivation, associative – terminal motivation.